

Esquema del funcionament d'un molí fariner. El recorregut del gra i de la farina, representat per punts, comença a la tremuja (1), s'ón passa al canalot (2) que aconduex el gra fins a l'nil de la mola, on cau entremig de la mola volandera (3) i de la mola ratana (4). Un cop el gra és molt surs pel farinal (5) i cau a la farinera (6). El recorregut de l'aigua és representat per sagetes negres. L'aigua de la bassa o del pou surt a pressió per la canal (7) i cau damunt del rodet (8), fent que volti, després s'escala pel sòl del carcau fins a l'exterior. Les peces ratllades: el rodet (8), l'arbre (7) i la mola volandera (3) són les úniques que volten, alhora, en el molí fariner.

otro desde las cercanías de Benlloc y por el de poniente se forman otros en las vertientes de la Sierra de Engarcerán. Horroriza la multitud de aguas que en las tempestades acuden a aquel punto, hasta reducir la villa a una especie de isla cercada casi por todas partes de agua". Iquí ho diríe avui, tot i que hi ha moltes persones que recorden haver-hi vist el nivell de les aigües per damunt de la Roca Esvaradora!

Potser des d'el riu d'Ulldesona o Sènia fins al sud del País Valencià, no hi haja cap corrent fluvial que tinga el conjunt de molins que té el riu de Les Coves, malgrat que dissortadament a l'actualitat gairebé tots enderrocats. Però, no sempre fos així ...

Durant els segles XII i XIII s'havia generalitzat per tota Europa el molí d'aigua, la coneguda "mola aquaria", citada a molts documents de l'època, amb una tipologia més o menys semblant als dos models que apareixen al croquis ací presentat. Vol dir, per tant, que degueren ser introduïts els molins d'aigua, a més a més dels molins de sang -és a dir, a tracció animal- pels musulmans a les nostres terres, ja amb la solució tècnica del pou d'entrada d'aigua per donar-li més embranzida i força a l'arbre del molí. I així, s'ho degueren trobar els cristians quan colonitzaren aquestes comarques, durant el segle XIII.

La carta-poble de Les Coves, enllestida per n'Artal d'Alagó, el 11 de novembre de 1.281, fa la primera referència als molins que existien al riu, molins que, evidentment, eren d'orige musulmà. N'Artal, després d'atorgar als nous pobladors de Les Coves una sèrie de concessions (terres, aigües, muntanyes, etc.) es queda per a sí una sèrie de retencions: "exceptado que retenemos

a nos e a todos nuestros successores en la dita villa de Las Cuevas e termino molinos e molinares, fornos e carnicerías e fabrega de loso [açò de la "fabrega de loso" res té a veure amb "fàbrica de loza" com he llegit alguna vegada; es tracta de la "fabrega" o ferreria i el mot "loso" o "loceu", és el dret de monopoli sobre tal ferreria] e mercado...". Tot aquest conjunt constituïa part fonamental de l'anomenada RENDA FEUDAL, és a dir, dels monopolis, als quals beneficis passaven directament a mans del senyor. Aquest monopoli significava que cap persona podia moldre el grà si no ho feia als molins del senyor, pagant el dret de moltura (allò que els castellans diuen "maquila"). Observem, tamateix, que diu "molinos e molinares", o siga, que hi havien més d'ú. Però, quants? Perquè a les cartes pobles d'altres viles sempre es parla d'un molí només.

N'és difícil de saber la xifra exacta, perquè el document no ho especifica. Però, a l'any 1.320, l'Orde de Montesa, la nova senyoria d'aquestes terres, feia un inventari dels béns i drets que l'orde posseïa a totes les terres de la seua jurisdicció, i pel que fa a Les Coves, dona la següent relació de molins:

- Item deu reubre cada any en la festa de Santa Maria de Agost, per cens d'un molí, XX kafiqos d'ordi.
- Item sobre un altre molí fariner, V morabatins.
- Item sobre un altre molí draper, com sia feyt, altre morabatí.
- Item sobre II altres molins, cada any a Nadal, V parells de gallines.
- Item sobre un altre molí, un morabatí.
- Item lo molí del oli és de l'Orde.

Quantificant aquests enginys, trobem que hi ha cinc molins de grà, una almàssera o molí d'oli i un molí draper. Aquest batà o molí de draps, ara una màquina moguda per un sistema d'energia hidràulica i composta d'unes masses de fusta, els quals màncs giren sobre un eix per colpejar, desengreixar i enfurtir les teles; també s'emprava per cardar la llana, i potsar siga aquest darrer ús l'habitual del molí covarxi, estant en funció de l'expansió llanera de les nostres comarques, iniciada al darrer terç del segle XIII i continuada a les centúries següents.

Tots aquests molins, que en un principi eren explotats directament pel senyor, durant el segle XIV són establits o llogats a particulars i fins i tot al consell municipal (d'ací el nom de molí Consell) i poc a poc les rendes que primerament es percabien en espècies, es van convertint en monetàries; al senyor l'interessa més cobrar en diners que tenir que comercialitzar la mercaderia qua rep. I a partir del segle XIV trobem tots els monopolis en mans de particulars, que paguen un canon enfitèutic a Montesa. Vol dir això que l'Orde es reserva la propietat real i el llogater la propietat útil. Com que a mida que passaven els anys, l'activitat molinera anava pujant com l'escuma, cal pensar que Les Coves treballava en la moltura per a la quasi totalitat dels pobles dels voltants, mentre que el blat del poble es molia sencer al molí arrendat per l'ajuntament o molí Consell. I aquesta activitat feu que al llarg del riu proliferaren els molins, que ja al segle XV i malgrat la greu crisi del Maestrat, sumaven la xifra d'onze edificacions, totes elles treballant simultàniament.

Al llarg dels segles XVI, XVII i XVIII seguim trovant nombroses referències d'aquesta activitat molinera, sobre tot perquè els plats entre usuaris i moliners eren moneda